
De weg naar Auschwitz: vervolgning van zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹

L. Lucassen

Zes jaar na de deportatie naar Auschwitz van 245 Nederlandse zigeuners, verscheen in 1950 een 'Handboek voor de grensbewaking en de vreemdelingendienst' met daarin een maar liefst 56 pagina's tellend hoofdstuk over 'Het zigeunerprobleem'.² De auteurs stippen de deportatie tijdens de oorlog en de 'mensonterende praktijken' van de Duitse bezetter weliswaar even aan, maar het hoofdthema wordt gevormd door de, volgens de auteurs, als crimineel en asociaal te typeren aard van zigeuners.³ Hoewel er in de jaren zeventig en tachtig meer aandacht is gekomen voor de vervolging van zigeuners onder het naziregime, heeft dit de negatieve visie op zigeuners tot op de dag van vandaag - met name binnen het justitiële apparaat - maar weinig veranderd. De in *Vrij Nederland* besproken scriptie van rijksrechercheur F. Bos uit 1984 laat dat overduidelijk zien.⁴ Niet alleen neemt hij het in de jaren dertig door de marechaussee gevoerde registratie-beleid, dat de deportatie in 1944 aanmerkelijk vergemakkelijkte, en de daarmee verbonden anti-zigeuner visie zonder enige nuancering over; Bos laat de periode 1940-1945 zelfs geheel buiten beschouwing.

Deze twee Nederlandse voorbeelden staan niet op zichzelf, maar weerspiegelen de reactie in grote delen van Europa. Een van de meest opvallende aspecten aan de pogingen van de nazi's zigeuners uit te roeien, is namelijk de geringe aandacht die deze geschiedenis - net als die van vele homoseksuelen en zogenaamde 'asocialen' - heeft gekregen. Terwijl er over de vervolging van miljoenen joden bibliotheken zijn volgeschreven, nemen serieuze studies over de moord op zo'n twee- à driehonderdduizend Europese zigeuners op zijn hoogst één kastplank in beslag.⁵ Dit heeft niet zozeer te maken met het feit dat er bijna twintig keer zoveel joden zijn vermoord, als of trouwens dit leed en onrecht met abstracte getallen te meten zou zijn, maar veeleer met het negatieve beeld dat veel bewoners van Europa van deze, als één groep beschouwde, 'zigeuners' hebben. Het is om dezelfde reden dat er geen term voor die houding bestaat. Waar de publieke opinie ten opzichte van de joden na 1945 radicaal is veranderd en studies naar antisemitisme hoogtij vieren, betekende de oorlog voor de houding jegens zigeuners geen enkele breuk en heeft de in 1970 door de advocate Lau

Mazirel voorgestelde term 'anti-gypsisme' nooit ingang gevonden.⁶ In andere landen is het al niet veel anders. In 1964 suggereerde één van de eerste auteurs die over de vervolgingen van zigeuners in Duitsland schreef, Döring, dat de methoden van de nazi's weliswaar af te keuren waren, maar dat het niet aanging het lot van de zigeuners met dat van de joden te vergelijken, omdat zigeuners niet om hun 'ras', maar vanwege hun, volgens Döring niet te ontkennen, 'asociale en criminele gedrag' zouden zijn vervolgd.⁷ Op grond van die redenering, die door de arts en 'zigeunerkenner' Arnold van harte werd ondersteund, wezen veel Duitse rechters verzoeken van zigeuners om als oorlogsslachtoffers erkend te worden, af.

De eerste duidelijke kentering in zowel het denken over zigeuners, als in de wetenschappelijke belangstelling voor de zigeunervervolgingen, brachten de Britse onderzoekers Kenrick en Puxon. Als één van de eersten maakten zij in 1972 de systematische vervolging van zigeuners door de nazi's (en anderen) aan een breed publiek bekend.⁸ Niet alleen lieten ze overtuigend zien dat de nazi's zigeuners, net als joden, wel degelijk als een 'vreemd ras' zagen, maar ook dat zij de begrippen 'crimineel' en 'asociaal' zó ruim (en tautologisch) definieerden dat iedereen die 'als een zigeuner leefde', dat wil zeggen in gezinsverband rondtrok en geen vast huis bezat, als zodanig bestempeld kon worden. Zo werden in Duitsland mensen zonder strafblad, maar met een woonwagen zonder vorm van proces naar een concentratiekamp gestuurd.

De publikatie van dit boek heeft in een aantal landen andere onderzoekers gestimuleerd de geschiedenis van de zigeunervervolgingen aan de vergetelheid te ontrukken. Over de Belgische deportatie op 15 januari 1944 uit het kamp Mechelen (Malines) van 351 zigeuners verscheen in 1976 een uitgebreid artikel en drie jaar later publiceerde de Fransman Bernadac een lijvig boek, waarin hij vooral de situatie in Frankrijk schetste. In datzelfde jaar deed de historicus Ben Sijes samen met een viertal studenten, in opdracht van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, een boek over de vervolging in Nederland het licht zien.⁹ Behalve aan een nauwgezette beschrijving van de oorlogperiode besteedden de meeste auteurs ook aandacht aan de oorzaken van

de zo negatieve houding tegenover zigeuners. Want het was duidelijk dat de racistische ideeën van de nazi's in een wel zeer vruchtbare aarde vielen. Dit laatste werd met name door Duitse historici onderkend en vanaf 1980 verscheen een aantal belangrijke Duitse studies, waarin vooral de voorgeschiedenis, meestal beperkt tot de periode 1870-1933, aan bod kwam.¹⁰

Net als bij het antisemitisme zal ook in het geval van het antigypsisme de sleutel voor een verklaring van de vrij algemeen geldende negatieve houding ten aanzien van zigeuners in de lange voorgeschiedenis gezocht moeten worden. In dit korte overzicht zal ik mij hoofdzakelijk beperken tot Duitsland, niet alleen omdat de vervolging de zigeuners in dit land zwaar heeft getroffen, maar vooral ook omdat de negatieve houding tegenover zigeuners zich daar in de negentiende en twintigste eeuw het sterkst heeft kunnen ontwikkelen.

De 'herontdekking' van zigeuners: 1864-1899

Na de uitroeiingspogingen in diverse Duitse staten in het begin van de achttiende eeuw, werd het relatief stil rond 'Zigeuner'. Overheden lieten zich er nog maar sporadisch over uit en het 'zigeunerprobleem' leek zijn langste tijd te hebben gehad. De overgebleven zigeuners beschouwde men als een rareiteit, als 'zeldzame wilde dieren die op het punt stonden uit te sterven'.¹¹ Vanaf 1850 werd het beleid weer repressiever, maar de grote omslag vond pas plaats na de migratie van groepen Hongaarse ketelappers vanaf circa 1860, die de overheden al snel als 'Zigeuner' aanduidden. Tevens werden zigeuners vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate als een justitieel probleem gezien. Opgeschrikt door de plotselinge migratie van zigeuners uit Hongarije en de Balkan, werden ook Duitse nomadisch levende gezinnen door politie en justitie steeds vaker als 'Zigeuner' aangeduid. In korte tijd werden lokale overheden en politieambten 'bewust' gemaakt van het volgens de centrale overheden groeiende 'zigeunerprobleem'. Deze ontwikkeling deed zich het sterkst voor in Beieren - dat aan Oostenrijk-Hongarije grensde -, maar ook in de andere Duitse staten valt een zelfde ontwikkeling te constateren.¹²

Professionalisering: 1899-1926

Nog voor de eeuwwisseling kwam er een planmatige, zich over het gehele Duitse Rijk uitstreckende aanpak van het 'zigeunerprobleem' tot stand. De belangrijkste aanzet werd in Beieren gegeven, waar de criminoloog Dillmann de opdracht kreeg in München een Inlichtingendienst met betrekking tot zigeuners op te richten (1899). Het doel was zoveel mogelijk gegevens (personalia, vingerafdrukken, foto's, et cetera) van 'zigeuners' te verzamelen. Wat hij onder het begrip 'zigeuner' verstond, maakte hij in de inleiding van het in 1905 verschenen *Zigeuner-Buch* duidelijk. Dit handboekje, bestemd voor politie en lokale autoriteiten - maar ook in boekhandels te koop aangeboden -, bevatte 3.350 namen van personen die 'deels voortkomen uit vermengingen tussen echte zigeuners en de inheemse bevolking, en deels uit onze eigen Midden-Europese bevolking'.¹³ Niet de afstamming, maar de manier van leven was doorslaggevend om voor de term zigeuner in aanmerking te komen. Het criminaliserende karakter blijkt uit het feit dat zij niet werden geregistreerd omdat ze de wet hadden overtreden, maar omdat zij een zigeunerachtige manier van leven hadden. Blijkbaar zagen de Duitse autoriteiten rond de eeuwwisseling rondtrekkende groepen al als potentiële misdadigers. Deze zigeunercentrale breidde haar activiteiten gestaag uit over het gehele Duitse Rijk en werd in 1938 door Himmler als rijkscentrale aangewezen. Het aantal dossiers over zigeuners nam overeenkomstig toe: 14.000 in 1926 tot 19.000 in 1936 en maar liefst 30.903 in 1938.

Naast deze registratie probeerden alle Duitse staten de reeds bestaande algemene wetgeving te gebruiken en interpreteren om een nomadische levenswijze te bemoeilijken. Zo werd het rondtrekken in 'horden' (meer dan één gezin, of twee verschillende personen) op grond van het gevaar voor de openbare orde verboden en werden vergunningen voor bepaalde beroepen, zoals stoelenmatter, muzikant, koperslager en dergelijke, nog maar onder zeer strikte voorwaarden afgegeven. Daarnaast werd de controle op 'zigeuners' steeds vaker en strenger doorgevoerd: als er ook maar iets mis was aan de wagen, vergunningen ontbraken et cetera, werd een proces-verbaal opgemaakt en daarmee het strafblad

van de desbetreffende persoon gecreëerd dan wel uitgebreid. In totaal verschenen in Duitsland tussen 1900 en 1933 maar liefst 150 verordeningen tegen 'Zigeuner'.¹⁴ Het duidelijkste voorbeeld van deze systematische criminalisering is de verzameling van (algemene) wetten en voorschriften die tegen zigeuners gebruikt zouden kunnen worden, die de Württembergse politiebeampte Dorsch aanlegde. In totaal kwam hij tot meer dan honderd ge- en verboden die vooral op deze groep toegepast zouden moeten worden.¹⁵ Hij legde dit in 1931 vast in een handboek voor politiebeampten, waarvan in 1935 een tweede druk verscheen.¹⁶

Naast deze al dan niet speciaal tegen 'Zigeuner' gerichte bepalingen, kwam er in 1926 in Beieren ook een heuse wetgeving tegen 'zigeuners en arbeidsschuwen' tot stand. Door de gelijkstelling aan arbeidsschuwen probeerde de overheid de nomadische levenswijze onmogelijk te maken. Het was met deze wet namelijk mogelijk iedereen die geen regelmatige loonarbeid verrichtte zonder vorm van proces in een werk- (of tucht-) huis te plaatsen. Wie er als 'Zigeuner' moest worden aangemerkt, werd niet vermeld; dat liet de wetgever over aan de rassenkunde. Een jaar later bepaalde de Pruisische wetgever dat van alle zigeuners vingerafdrukken en foto's moesten worden genomen. Deze zouden gaan dienen voor een speciale pas, de zogenaamde 'Zigeunerausweis'.

Zigeuners als 'ras': 1926-1940

In tegenstelling tot de situatie van de joden, scheen het aan de macht komen van de nazi's in 1933 voor zigeuners in eerste instantie geen grote veranderingen met zich mee te brengen. Door de systematische discriminatie en criminalisering vanaf circa 1890 was hun positie al aanmerkelijk verslechterd en in de eerste jaren leken de nazi's weinig belangstelling voor het 'zigeunerprobleem' aan de dag te leggen. Deze windstilte was echter zeer bedrieglijk, want ondertussen werden voor het eerst zeer vergaande racistische plannen gesmeed, met de bedoeling alle 'zigeuners' in Duitsland volgens racistische criteria in te delen. Hoewel ook vóór 1933 allerlei racistische ideeën over zigeuners bestonden (de Beierse wet uit 1926 spreekt bijvoorbeeld al over 'reinrassische' zi-

geuners), konden deze onder leiding van de nazi's tot volle wasdom komen. De leidende figuur achter dit initiatief was de psychiater Robert Ritter die in 1936 hoofd werd van een onderzoeksbureau naar de raskenmerken van de Duitse bevolking, maar die zich al snel uitsluitend met zigeuners zou gaan bezig houden.¹⁷ In hoog tempo werden duizenden stambomen van 'zigeuners' opgesteld; op basis van deze en in combinatie met andere criteria (fysiek uiterlijk, taal, traditionele stamverwantschap en de mate van 'asocialiteit en criminaliteit') werden zij geklassificeerd als zigeuner, half-zigeuner of niet-zigeuner. Voor zover door Ritter te achterhalen, was de genealogie doorslaggevend voor deze indeling. Als op grond van dit soort naspeuringen in de achttiende eeuw een stamvader werd gevonden die volgens Ritter een 'echte zigeuner' was, dan vormde deze het uitgangspunt voor het gehele nageslacht. Iedere niet-zigeuner die hij vervolgens meende in de stamboom te hebben ontdekt, betekende 'vermenging' en daarmee degeneratie. Ontbraken stamboomgegevens dan werden de andere hierboven genoemde criteria gebruikt. Al vrij snel concludeerden Ritter en zijn medewerkers dat er vrijwel geen 'pure' zigeuners meer in Duitsland waren; meer dan negentig procent betitelde hij als 'mengbloeden'. Zij zouden zich vooral hebben vermengd met de onderste lagen van de Duitse bevolking en door de toen heersende waandenkbeelden over het begrip 'ras' achtte hij dit voor beide groepen zeer bedenkelijk. Door de vermenging zouden namelijk alleen de slechte eigenschappen van beide 'rassen' zijn doorgegeven, met als gevolg een grote mate van degeneratie, criminaliteit, zwakzinnigheid et cetera.¹⁸ De oplossing die Ritter voor zich zag, was het op grote schaal steriliseren van zigeuners, om zo verdere 'besmetting' van het arische ras te voorkomen. Alleen voor de zogenaamde volbloed-zigeuners maakte hij een uitzondering. Deze zouden door hun raskenmerken nauwelijks tot een sedentair leven gedwongen kunnen worden, hun criminaliteit zou lager zijn en zij zouden zich bovendien niet met anderen vermengen. Hij stelde daarom voor deze, zeer kleine groep, in een bepaald gebied te laten rondtrekken om zo als studie-object te dienen. Van deze plannen is uiteindelijk niets terecht gekomen en ook deze groep is grotendeels in concentratiekampen omgekomen.

Het grote verschil tussen de racistische richting na ongeveer 1926 en het tot dan toe gevoerde beleid was, dat op grond van de nieuwe indeling het begrip zigeuner niet meer werd bepaald door een bepaalde levenswijze, zoals in het *Zigeuner-Buch* van Dillmann uit 1905 nog het geval was, maar door de vermeende erfelijk bepaalde 'raskenmerken'. Dit betekende dat ook personen die volgens Ritter afstammelingen waren van door hem als zigeuner bestempelde families, maar intussen een min of meer sedentair bestaan leidden, dat wil zeggen in huizen woonden, loonarbeid verrichtten, in het leger dienden et cetera, eveneens als 'zigeuner' werden gestigmatiseerd en in concentratiekampen terecht kwamen.

De 'Endlösung' van zigeuners: 1940-1945

In 1938 bepaalde Himmler dat de zigeunerkwestie vanuit een 'rassen-oogpunt' geregeld moest worden en naar een definitieve oplossing gezocht moest worden. Wat hij met deze onheilspellende passage bedoelde, bleef niet lang in het vage: onmiddellijk na de verovering van Polen in september 1939 werden plannen uitgewerkt om zigeuners uit het Oostenrijkse Burgenland naar Polen af te voeren. Dit leidde in 1940 tot de eerste deportaties van in totaal 2800 zigeuners naar Poolse getto's.¹⁹ Tot 1942 vonden geen verdere transporten meer plaats en beperkten de Duitsers zich tot allerlei beperkende maatregelen: in juni 1941 werden huwelijken met 'ariërs' verboden en massale sterilisatie in het vooruitzicht gesteld. Tien maanden later (april 1942) volgde de gelijkstelling met de joden, waardoor alle rechten op sociale voorzieningen hen ontvielen. Tenslotte volgde in juli van dat jaar de uitstoting uit het Duitse leger (de Wehrmacht).²⁰ De maatregelen gingen zelfs nog verder dan die ten aanzien van joden: niet-zigeuners die met 'Zigeuner' of met 'Mischlinge' waren getrouwd, kregen dezelfde behandeling en vielen eveneens onder de bepalingen van de zigeunerverordeningen.

Het is onduidelijk of zigeuners al op de Wannseeconferentie (1942), net als de joden, ten dode werden opgeschreven, maar zeker is dat met Himmlers *Auschwitz-Erlass* van 16 december 1942 ook hun lot definitief was bezegeld.²¹

'Auf Befehl des Reichsführers-SS [Himmler; LL] vom 16.12.1942 (...) sind Zigeunermischlinge, Röm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft nach bestimmten Richtlinien auszuwählen und in einer Aktion von wenigen Wochen in ein Konzentrationslager einzuweisen. Dieser Personenkreis wird im Nachstehenden kurz als 'zigeunerische Person' bezeichnet. Die Einweisung erfolgt ohne Rücksicht auf den Mischlingsgrad familienweise in das Konzentrationslager (Zigeunerlager) Auschwitz.'²²

De aangekondigde uitvoerings-bepalingen werden op 29 januari 1943 uitgevaardigd en in de volgende maand vonden de eerste transporten van Duitse zigeuners naar het 'Zigeunerlager' Birkenau (Auschwitz II) plaats.²³ Tussen februari 1943 en juli 1944 arriveerden hier zo'n 21.000 zigeuners, waarvan er aan het einde van die maand nog maar 6.000 in leven waren.²⁴ Voorzover ze al niet waren bezwiken aan honger, ziekte en medische experimenten (onder andere uitgevoerd door de beruchte kamparts Josef Mengele), vielen velen - waaronder ruim tweehonderd Nederlandse zigeuners - vanaf augustus 1944 in Auschwitz ten offer aan de gifgasinstallaties.

Nederland

De professionalisering van het anti-zigeunerbeleid, die in Duitsland al in 1899 begon, liet in Nederland nog enige tijd op zich wachten. Pas vanaf 1928 'ontdekte' de administrateur voor de grensbewaking en vreemdelingendienst (AGVD), de marechaussee-officier kolonel Van der Minne, het 'zigeunerprobleem' en werd een begin gemaakt met de registratie van uiteindelijk honderden personen die volgens Van der Minne (en zijn latere opvolger Croiset van Uchelen) als 'zigeuner' moesten worden beschouwd. Het was ook in deze periode dat het idee van zigeuners als 'geboren criminelen' ingang begon te vinden. Deze ideeën werden sterk beïnvloed door de deelname van vertegenwoordigers van politie en marechaussee aan internationale politiecongressen waar het 'zigeunerprobleem' vanaf de jaren dertig een vast agendapunt vormde. De toon op deze congressen werd vooral gezet door Duitse en Oosten-

rijkse afgevaardigden. In 1936 stelden zij voor te komen tot een internationale registratie van alle 'zigeuners', zodat opsporing vergemakkelijkt kon worden. Nederland stemde hier volmondig mee in en de AGVD Croiset van Uchelen drong er bij Justitie op aan een dergelijke centrale, waar vingerafdrukken en foto's van alle zigeuners ondergebracht zouden moeten worden, snel in het leven te roepen. Justitie stemde nog in datzelfde jaar met dit plan in, maar door gebrek aan financiële middelen kwam de centrale uiteindelijk nooit van de grond.

De inval van de Duitsers in mei 1940 betekende een grote verandering voor zowel woonwagengewoners als zigeuners. Niet alleen vanwege de Duitse visie op het 'zigeuner- en woonwagenprobleem', maar ook omdat de in Nederland bestaande negatieve beeldvorming over beide groepen vrij baan kreeg. Zo publiceerde al in augustus 1940 de directeur van Maatschappelijk dienstbetoon (de voorloper van de sociale dienst) te Utrecht, L.A. van Doorn, een artikel met de veelzeggende titel 'De woonwagens moeten verdwijnen'. De bewoners zouden asociaal zijn, die in werkkampen opgesloten dienden te worden. In hoeverre woonwagengewoners en zigeuners in de eerste oorlogsjaren al in hun bewegingsvrijheid werden beperkt, is niet geheel duidelijk. Wel worden beide groepen tussen 1940 en 1942, met name door de Rijksidentificatiedienst, centraal geregistreerd.²⁵ Tot het trekverbod en de inrichting van centrale verzamelkampen in 1943, waarop veel woonwagengewoners en zigeuners hun wagens voor huizen verruilden of onderdoken, zouden zij zich nog redelijk vrij hebben kunnen bewegen.²⁶ Uit een interview met Henk van Zalinge blijkt echter dat, althans in Bussum, ook in het begin van de oorlog al 'zigeuners' in huizen werden geïnterneerd met het verbod hun straat te verlaten. En ook in Den Haag werden dergelijke maatregelen door de Duitsers getroffen.²⁷ Het besluit over de 'Endlösung' moest echter nog volgen: als uitvloeisel van het door Himmler op 16 december 1942 uitgevaardigde 'Auschwitz-Erlass' werd namelijk bepaald dat alle zigeuners in het Duitse Rijk naar vernietigingskampen weggevoerd moesten worden. Deze maatregel werd ruim drie maanden later tot Nederland, België, Luxemburg en Elzas-Lotharingen uitgebreid.²⁸ Door allerlei vertragingen werden 'alle personen,

die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of als zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt' in Nederland pas op 16 mei 1944 aangehouden.²⁹ De rijksrecherchecentrale, die de registratie van de marechaussee in 1939 had overgenomen, zou een opgave geven van de personen die volgens haar als zigeuner moesten worden aangemerkt. Door een verhuizing van die centrale was die opgave niet mogelijk, en moest de politie voor de selectie op haar eigen oordeel afgaan. In de ochtend van dinsdag 16 mei 1944 werd een begin gemaakt met de deportatie, die via Westerbork in Auschwitz zou eindigen. Dat het idee wie er nu zigeuner was geenszins duidelijk was, blijkt wel uit het feit dat in totaal 578 mannen, vrouwen en kinderen werden aangehouden, waarvan er in Westerbork op onduidelijke gronden 279 als 'asocialen', meest woonwagenbewoners, en 299 als 'zigeuners' werden aangemerkt.³⁰ Van de 'zigeuners' hadden twee families, in totaal 54 personen, het geluk te beschikken over respectievelijk de Zwitserse, Italiaanse en Guatmalteekse nationaliteit.³¹ Door het ingrijpen van de consulaire vertegenwoordigers van Italië en Guatemala, werden zij vrijgelaten. Ook de 'asocialen' konden het kamp verlaten. Voor de overgebleven 245 'zigeuners', waaronder 110 kinderen, begon op vrijdag 19 mei hun laatste treinreis. Waarschijnlijk waren dit niet de enige zigeuners die in de oorlog uit Nederland werden gedeporteerd. Zo verklaarde Albert 'Sekkeman' Halberstadt dat ongeveer in dezelfde tijd tachtig zigeuners samen met een groep Nederlanders uit kamp Vught over Nijmegen op transport zijn gesteld naar Oranienburg, Sachsenhausen, terwijl Johan 'Lolo' Grünholz vertelde hoe hij met familie al in 1942 samen met Nederlandse joden via kamp Amersfoort in Buchenwald terecht kwam.³²

De gebeurtenissen tijdens de oorlog vormen een dieptepunt in de relatie zigeuners-Nederlandse samenleving en zij hebben diepe sporen achtergelaten bij de weinigen die de verschrikkingen van de kampen hebben overleefd of kans zagen onder te duiken. Niet alleen de vergassing van complete families, vooral ook de betrokkenheid van Nederlanders - de razzia op 16 mei 1944 werd vrijwel geheel door Nederlandse politie uitgevoerd -, betekende voor de overblevenen een zeer traumatische ervaring:

'Ja, degenen die ons opgehaald hebben, dat waren Hollanders. En of die wisten wat er met ons ging gebeuren. Ja natuurlijk hebben die dat geweten.' (Adolf Frans Petalo).³³

Noten

1. Dit artikel is een enigszins bijgewerkte versie van mijn bijdrage in *O'Drom. Tijdschrift over zigeuners (O'Drom)* (1987) afl. 1, 17-21.
2. G. Seppen en W.A.C. Walraven, *Vreemdelingen en grensbewaking. Handleiding tot de kennis van het vreemdelingenvraagstuk en de grensbewakingsvoorschriften* (Alphen aan den Rijn 1950) 182-238.
3. Ibidem, 202-203.
4. F. Bos, *Criminaliteit onder zigeuners. Probleem voor politie, justitie en bestuur?* (scriptie geschreven aan de politieakademie Apeldoorn; Wijchen 1984); zie voor een bespreking: *Vrij Nederland* (1988) afl. 22, 7; *O Drom* (1988) afl. 3, 17.
5. Zie voor een goed overzicht: G. Tyrnauer ed., *Gypsies and the holocaust. A bibliography and introductory essay*. Bibliography Series 2 van het Interuniversity centre for European studies te Montreal en het Montreal institute for genocide studies (Montreal 1989).
6. L. de Goei ed., *'Woonwagenvolk'* (Amsterdam 1987) 52.
7. H.J. Döring, *Die Zigeuner im Nationalsozialistischen Staat* (Hamburg 1964) 193.
8. D. Kenrick en G. Puxon, *The destiny of Europe's gypsies* (London 1972); eerder werd hier al aandacht aan besteed door onder anderen: M. Novitch, *Le génocide des Tziganes sous le régime Nazi* (Paris 1968); S. Steinmetz, *Oesterreichs Zigeuner im NS Staat* (Wien 1966). Het boek van Kenrick en Puxon had echter een veel grotere reikwijdte. In veel landen kregen de nazi's hulp van de autochtone autoriteiten. Zo begonnen de Franse overheden in Vichy-Frankrijk al in 1940 op eigen initiatief zigeuners op te pakken en in kampen onder te brengen. Het meest berucht echter waren de fascistische Ustashi-eenheden in Joegoslavië, die op

- grote schaal en op de meest gruwelijke wijze moordpartijen onder zigeuners aanrichtten; zie: Kenrick en Puxon, *Destiny*, 101-110.
9. Respectievelijk: J. Gotovitch, 'Quelques données relatives à l'extermination des tsiganes de Belgique', *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale* 4 (Brussel 1976) 161-180; C. Bernadac, *l'Holocaust oublié. Le massacre des tsiganes* (Parijs 1979); B.A. Sijes e.a., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1979). Zie voor Frankrijk ten slotte ook nog: J. Sigot, *Un camp pour les tsiganes ... et les autres. Montreuil-Bellay 1940-1945* (Bordeaux 1983).
  10. De belangrijkste zijn achtereenvolgens: A. Geiggas en B.W. Wette, *Zigeuner Heute* (Bornheim en Merten 1979); G. von Soest, *Zigeuner zwischen Verfolgung und Integration* (Weinheim en Basel 1979); T. Zülch ed., *In Auschwitz vergast, bis heute verfolgt. Zur Situation der Roma und Sinti in Deutschland und Europa* (Reinbek 1979); J.S. Hohmann, *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft* (Marburg am Lahn 1980); J.S. Hohmann, *Geschichte der Zigeunerverfolgung in Deutschland* (Frankfurt am Main en New York 1981); W. Günther, *Zur preussischen Zigeunerpolitik seit 1871* (Hannover 1985); E. Strauss, 'Die Zigeunerverfolgung in Bayern 1885-1926,' *Giessener Hefte für Tsiganologie* 1-4 (1986) 31-108; W. Wippermann, *Das leben in Frankfurt zur NS-Zeit. Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung* (Frankfurt am Main 1986); R. Hehemann, *Die 'Bekämpfung des Zigeunerunwesens' im Wilhelminischen Deutschland und in der Weimarer Republik, 1871-1933* (Frankfurt am Main 1987); R. Gilsenbach, 'Die Verfolgung der Sinti. Ein Weg, der nach Auschwitz führte,' *Beiträge zur Nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik (BNSGSP)* (1988) afl. 6, 11-41; M. Winter, 'Kontinuitäten in der deutschen Zigeunerforschung und Zigeunerpolitik', *BNSGSP* (1988) afl. 6, 135-152. Over Polen verscheen zeer recent van: B. Michalewicz, 'l'Holocaust des tsiganes en Pologne', in: P. Williams ed., *Tsiganes: identité, évolution. Actes du colloque pour le trentième anniversaire des Etudes Tsiganes* (Parijs 1988) 129-139.
  11. E. Reinbeck, *Die Zigeuner* (Salzkotten en Leipzig 1861) 2; zie voor dit geringe 'zigeunerbewustzijn': Strauss, *Zigeunerverfolgung*; Hehemann, *Bekämpfung*.
  12. Hehemann, *Bekämpfung*.
  13. A. Dillmann, *Zigeuner-Buch* (München 1905) 5.
  14. R. Gilsenbach, *Verfolgung der Sinti*, 19.
  15. Zie: Hehemann, *Bekämpfung*, 403.
  16. Dorsch, *Die Bekämpfung der Zigeuner und Vaganten, eine Sammlung von Vorschriften für den Handgebrauch des Polizeibeamten* (Stuttgart 1931, 2e druk 1935).
  17. De 'Rassenhygienischen und Bevölkerungsbiologischen Forschungsstelle am Reichsgesundheitsamt'.
  18. Zie voor deze denkbeelden: R. Ritter, *Ein Menschenschlag. Erbärztliche und erbgeschichtliche Untersuchungen über die - durch 10 Geschlechterfolgen erforschten - Nachkommen von 'Vagabunden, Jaunern und Räubern'* (Leipzig 1937).
  19. Zie voor deze geschiedenis: Sijes, *Vervolging*, 40-47.
  20. Zie hiervoor: Döring, *Die Zigeuner*, 125-140.
  21. Ibidem, 215.
  22. Afgedrukt bij Döring, *Die Zigeuner*, 215. In dit bevel werd voorts bepaald dat het niet van toepassing was op 'reinrassigen Sinte- en der als reinrassigen Lalleri-Zigeuner-Sippen'. Hen werd een latere regeling voorbehouden. Uiteindelijk zouden ook zij hetzelfde lot ondergaan.
  23. Het zogenaamde 'Stammlager' werd aangeduid als Auschwitz I.
  24. Sijes, *Vervolging*, 128-129.
  25. Sijes, *Vervolging*, 71-76; A. Cottaar, L. Lucasen en W. Willems, 'Een zwerver verdwaald: balans en perspectief van het onderzoek naar zigeuners en woonwagenbewoners in Nederland', in: P. Hovens en R. Dahler ed., *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid* (Nijmegen en Rijswijk 1988) 113-144, aldaar 131.
  26. Zie voor een overzicht van de maatregelen tegenover woonwagenbewoners: L. de Goei,

- 'Lau Mazirel en de woonwagenwet van 1968', in: P. Hovens en R. Dahler ed., *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid* (Nijmegen en Rijswijk 1988) 145-194.
27. L. Lucassen, 'Henk van Zalinge over de oorgangstijd: "De zigeuners waren in Bussum geïnterneerd"', *O'Drom* (1989) afl. 1, 22; J. Beckers, *Ik ben Zigeuner. Me hum Sinthu. Gesprekken met Zigeuners over de vervolging in de periode '40-'45 en de jaren daarna* (Den Haag 1980) 21.
  28. Waarvan de uitvoeringsbepalingen op 29 januari 1943 werden uitgevaardigd. Zie: Döring, *Zigeuner*, 215. Op 29 maart 1943; zie: *ibidem*, 218.
  29. Sijes, *Vervolging*, 108.
  30. In Sijes worden met betrekking tot het totaal aantal aangehouden en tussen 16 en 18 mei 1944 verschillende aantallen genoemd (vergeleek pagina's 117 en 120), die bovendien onderling tegenstrijdig zijn. Nemen we het rapport van de kampeleiding als uitgangspunt, dan blijken er tussen 16 en 18 mei 1944 in totaal 578 mensen te zijn aangehouden, waarvan er uiteindelijk 245 als 'Zigeuner' naar Auschwitz werden afgevoerd. Zie: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), Archief Westerbork, trein 9-5-1944, 'Rapporte IV C (64) 193.1', 32-34. Van die 578 werden 6 'Wohnwagenbewohner' op 18 mei alweer vrijgelaten en de resterende 327 'Wohnwagenbewohner' op 20 mei. Bij die laatste groep zaten waarschijnlijk ook de 54 op grond van hun nationaliteit vrijgelaten 'zigeuners'. Dit betekent dat de verdeling 'zigeuners' - 'asocialen' die Sijes op pagina 117 geeft (305 'zigeuners' en 260 'asocialen') niet klopt. Wat betreft de 305 'zigeuners': in de lijst van niet weggevoerde zigeuners worden weliswaar 61 namen genoemd, maar daarvan zijn er 7 (no's 265 tot en met 271) dubbel (RIOD, archief Westerbork, Trein 16-5-1944, map 1 19.2). Het aantal van 260 'asocialen' is daarentegen iets te laag: volgens het reeds genoemde 'Rapporte IV C (64) 193.1', werden er tussen 16 en 18 mei 1944 naast de 'zigeuners' in totaal 279 'asocialen' (lees woonwagenbewoners) aangehouden en later weer vrijgelaten.
  31. Volgens de kampcommandant zouden Zwitsers geen zigeuners zijn. Desalniettemin werden er toch nog 6 personen met de Zwitserse nationaliteit naar Auschwitz gestuurd; zie: Sijes, *Vervolging*, 120.
  32. Beckers, *Ik ben zigeuner*, 70 en 21.
  33. *Ibidem*, 59.